

Η έρευνα για το φύλο στα Οικονομικά της Εργασίας: Ένας απολογισμός για την Ελλάδα

της Ξανθής Πετρινιώτη

Μυτιλήνη 11-12 Οκτωβρίου 2003

Η εργασία δεν ήταν και δεν είναι αντικείμενο μελέτης αποκλειστικά της οικονομικής επιστήμης και των οικονομολόγων. Ιστορικοί, κοινωνιολόγοι, ψυχολόγοι, ανθρωπολόγοι, δημογράφοι, νομικοί, γεωγράφοι, μεταξύ άλλων, έχουν μελετήσει και συνεισφέρει στο να φωτιστούν διάφορες όψεις του φαινομένου. Η έρευνα για την εργασία των γυναικών ιδίως όταν αυτή έγινε «αγοραία» ή αμειβόμενη απασχόληση επίσης δεν περιορίστηκε στους οικονομολόγους. Επιστημόνισες με φεμινιστική συνείδηση από άλλους κλάδους των κοινωνικών επιστημών προσέγγισαν το φαινόμενο προσδίδοντας στην εργασία την έμφυλη ταυτότητά της. Στην Ελλάδα, όπου η σχετική παραγωγή άρχισε να εμφανίζεται στη δεκαετία του 1980, υπήρξαν τέτοιες συμβολές, αρχικά κυρίως –αλλά όχι μόνο– μέσω διδακτορικών διατριβών που εκπονήθηκαν στο εξωτερικό και στην Ελλάδα: της Αβδελά, της Κραβαρίτου και της Σπηλιωτοπούλου, της Συμεωνίδου και της Αλιμπράντη, της Βαΐου, της Μπακαλάκη, της Μουσούρου, της Καβουνίδη, της Στρατηγάκη για να αναφέρουμε μερικά ονόματα. Μαζί με το έργο των οικονομολόγων της εργασίας της Κώτη, της Καραμεσίνη, της Παυλίδη, το δικό μου, όλα μαζί συνιστούν μια αξιοσημείωτη θα μπορούσε να πει κανείς παραγωγή αν την τοποθετήσουμε στο πλαίσιο της υπανάπτυξης των κοινωνικών επιστημών στην Ελλάδα. Θα μπορούσε, όμως να προσθέσει κανείς, ότι η μελέτη γύρω από το φύλο στην εργασία έγινε τόπος συνάντησης των κοινωνικών επιστημών; Θα προσπαθήσω να απαντήσω σ' αυτήν την ερώτηση εξετάζοντας τι έγινε στην οικονομική επιστήμη.

Είναι γεγονός ότι οι πλέον ορατές και εντυπωσιακές αλλαγές στην κοινωνική θέση των γυναικών κατά την τελευταία τριακονταετία παρουσιάστηκαν στο χώρο της οικονομίας και ειδικότερα στην αγορά εργασίας. Αναφέρομαι βέβαια στη μαζική ένταξη των γυναικών στην αμειβόμενη απασχόληση και στην βελτίωση της ευημερίας τόσο των νοικοκυριών όσο και στην αύξηση της οικονομίας καθώς το εισόδημα των γυναικών ήλθε να προστεθεί στην

έτσι κι αλλιώς συνεχιζόμενη οικιακή παραγωγή αξιών χρήσης από τις γυναίκες.

Τα ποσοστά «αγοραίας» απασχόλησης των γυναικών άρχισαν να αυξάνονται με ταχύτατους ρυθμούς από τις αρχές της δεκαετίας του 1960 στο σύνολο των δυτικών αναπτυγμένων οικονομιών και κυμαίνονται σήμερα από το 40% έως το 80% του γυναικείου πληθυσμού εργάσιμης ηλικίας. Λόγω ακριβώς της μαζικότητας της και της σχετικά σύντομης χρονικής περιόδου στην οποία συντελέστηκε η αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό επήλθαν μεταβολές στην κατά φύλο διάρθρωση των επαγγελματιών, της ανεργίας, της διαμόρφωσης των μισθών κατά κλάδο, των κοινωνικών ασφαλίσεων, κ.λπ.

Είναι ενδιαφέρον ότι την ίδια περίοδο που συντελούνται οι αλλαγές αυτές παρατηρείται και η άνθηση του κλάδου της οικονομικής της εργασίας. Αν χρησιμοποιήσει κανείς ως κριτήρια επιστημονικής ευρωστίας ενός επιστημονικού κλάδου τον αριθμό των ειδικευμένων επιθεωρήσεων, τον αριθμό των αυτοτελών εκδόσεων, τη σύσταση ενώσεων ομοτέχνων, τη συχνότητα διοργάνωσης συνεδρίων, τον αριθμό των διδασκόμενων μαθημάτων σε προπτυχιακό και μεταπτυχιακό επίπεδο, τον αριθμό των διδακτορικών τίτλων που απονέμονται τότε θα συμπεράνει την αδιαμφισβήτητη θεαματική ανάπτυξη της οικονομικής της εργασίας κατά τη δεκαετία του 1960 και εντεύθεν.

Αυτό που επίσης θα παρατηρήσει είναι ότι την ανάπτυξη του κλάδου σημάδεψε μια απομάκρυνση από την ανάλυση της οικονομικής λειτουργίας των θεσμών της αγοράς εργασίας, μια εγκατάλειψη της ιστορίας των οικονομικών δρώντων ως συλλογικοτήτων (π.χ. της ιστορίας του εργατικού κινήματος), γενικά μια αποδέσμευση από την πολιτική οικονομία της αγοράς εργασίας και της μελέτης των σχέσεων εξουσίας και ισχύος που αναπτύσσονται σ' αυτήν, και μια στροφή προς τη μικροοικονομική, όπου η αναλυτική μονάδα είναι το άτομο ως α-ιστορικό, απολιτικό ορθολογικά σκεπτόμενο ον και οι «προτιμήσεις» του και οι «επιλογές» του.

Συνακόλουθα, στη μεθοδολογία της οικονομικής της εργασίας δόθηκε έμφαση στον εμπειρικισμό με τη συλλογή ποσοτικών δεδομένων για τα νοικοκυριά και τα άτομα, τα οποία δεδομένα συσχετίζονταν με όλο και πιο περίπλοκους τρόπους μέσα από οικονομετρικά μοντέλα και υποβάλλονταν σε όλο και πιο αυστηρούς στατιστικούς ελέγχους άγνωστους πριν τη δεκαετία του 60. Είναι κοινός τόπος ότι ένας οικονομολόγος της εργασίας που είχε φοιτήσει πριν τον πόλεμο και ένας που σπούδασε τη δεκαετία του 70 ή του 80 δεν δύνανται να επικοινωνήσουν διότι ο μεν πρώτος

ασφαλώς αδυνατεί να κατανοήσει την επιστημονική γλώσσα του δεύτερου ο δε δεύτερος αδιαφορεί για τα αντικείμενα μελέτης του πρώτου.

Σ' αυτό το επιστημολογικό περιβάλλον η εισροή των γυναικών στην αγορά απασχόληση δεν μπορούσε βεβαίως να αγνοηθεί αλλά η έρευνα και η ανάλυση υπήχθησαν στις ήδη καθιερωμένες θεωρητικές συλλήψεις και στις παγιωμένες μεθοδολογικές προσεγγίσεις.

Οι ανακατατάξεις στην απασχόληση αποτέλεσαν το ερέθισμα για πληθώρα ερευνών στα ζητήματα της κατά φύλο συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό, της ανισότητας των μισθών, των αμοιβών και των εισοδημάτων, καθώς και των παραγόντων που επιδρούν στις επιλογές επαγγέλματος. Διερευνήθηκαν επίσης οι πιθανές σχέσεις της αύξησης της συμμετοχής των γυναικών με την άνοδο του εκπαιδευτικού τους επιπέδου, με τη μείωση της γεννητικότητας και με τα γεγονότα του κύκλου ζωής, με τις μεταβολές της τεχνολογίας και της αναδιοργάνωσης της παραγωγικής διαδικασίας, με την άνοδο της ανεργίας των νέων και την ωριότερη απόσυρση των ηλικιωμένων, κ. ά.

Τον Μάιο του 1993 το περιοδικό *Δίνη* οργάνωσε μια συζήτηση, σε αίθουσα των Αθηνών, για τη "φεμινιστική παρέμβαση στις κοινωνικές επιστήμες" στην οποία με προσκάλεσε. Η δική μου εισήγηση είχε τίτλο "Φεμινιστικές παρεμβάσεις στην οικονομική επιστήμη". Διαβάζοντας το κείμενο αυτής της εισήγησης δέκα χρόνια μετά, βλέπω ότι μετά από την καταγραφή της θεματολογίας της οικονομικής βιβλιογραφίας, είχα καταλήξει ότι τουλάχιστον σε **έναν** κλάδο της οικονομικής επιστήμης, τα οικονομικά της εργασίας, είχαν πράγματι σημειωθεί σημαντικές μεταβολές. "Πρώτα απ' όλα," έγραφα "ο *homo economicus* απέκτησε φύλο, και το πιο ενδιαφέρον, αποδείχτηκε ότι συμπεριφερόταν **διαφορετικά** ανάλογα με το φύλο, πράγμα που σημαίνει ότι η οικουμενικότητα του *Homo economicus* -του ορθολογικά σκεπτόμενου και πράττοντος οικονομικού ατόμου (άνδρα)-, ετίθετο σε αμφισβήτηση καθώς παρατηρούνταν διαφορετικοί τρόποι ένταξης ανδρών και γυναικών στην «αγοραία» εργασία αλλά και διαφορετικά αποτελέσματα της ένταξης αυτής, από την άποψη της αμοιβής, της επαγγελματικής συγκέντρωσης, της θέσης στην ιεραρχία, της διάρκειας της απασχόλησης, κ.ο.κ. Η αγορά και ο ανταγωνισμός μέσω της αέναης επιδίωξης της μεγιστοποίησης του ατομικού οφέλους του κάθε *Homo economicus*- δεν λειτουργεί-πράγμα που θα σήμαινε την ανατροπή της θεμελιώδους αρχής της φιλελεύθερης οικονομίας- ή η αγορά επηρεάζεται από παράγοντες, προτιμήσεις και επιλογές εξωγενείς προς την ίδια και την οικονομία -αποδοχή που θα

σήμαινε εξασθένιση της οικονομικής επιστήμης ως ολοκληρωμένου επιστημολογικού παραδείγματος".

Εφόσον τεκμηριωμένα οι όροι ένταξης των γυναικών στην αγορά εργασίας ήταν διαφορετικοί, δηλαδή αρκετά πιο επαχθείς από αυτούς των ανδρών και τα αποτελέσματα της ένταξης ήταν επίσης διαφορετικά, δηλαδή χειρότερα από των ανδρών, απαιτούνταν απαντήσεις σε δύο ερωτήματα; **Πρώτον** γιατί οι γυναίκες "επέλεξαν" να εξέλθουν της οικιακής σφαίρας και να εισέλθουν στην αγορά; και **δεύτερον** γιατί η αγορά η οποία υποτίθεται ότι είναι, σαν τη δικαιοσύνη, τυφλή ως προς τα προσωπικά χαρακτηριστικά αρκεί να μεγιστοποιείται η παραγωγικότητα, διαχώριζε τους εργαζόμενους από τις εργαζόμενες σε διαφορετικά επαγγέλματα και τις πλήρωνε υποδεέστερα απ' ότι δικαιολογούσαν τα τυπικά τους προσόντα;

Ως προς το πρώτο ερώτημα, όσο και αν φαίνεται παράδοξο, οι θεωρητικοί προσέφυγαν στην οικιακή σφαίρα όπου ανακάλυψαν, μερικές δεκαετίες μετά το Μαρξ, ότι εκεί παράγονταν υπηρεσίες οι οποίες ήταν χρήσιμες στην οικογενειακή ευημερία αν και αδυνατούσαν να τις μετρήσουν και κυρίως να τις αποτιμήσουν σε χρηματικούς όρους. Στο εσωτερικό του νοικοκυριού τα μέλη του επέλεξαν πως θα ξοδέψουν το χρόνο τους μεταξύ αμειβόμενης εργασίας, παραγωγής οικιακών αγαθών και υπηρεσιών καισχόλης με γνώμονα την μεγιστοποίηση της οικογενειακής ευημερίας. Οι γυναίκες είχαν «φυσικά» μια αυξημένη παραγωγικότητα στην παραγωγή οικιακών υπηρεσιών ενώ οι άνδρες στην αγοραία εργασία. Αυτά ως προς τη θέση ισορροπίας. Σε δυναμική εξέλιξη αν οι μισθοί στην αγορά αυξάνονταν τότε οι γυναίκες ορθολογικά θα επέλεξαν να θυσιάσουν κάποιες ώρες από την παραγωγή των οικιακών υπηρεσιών και να τις αντικαταστήσουν με ώρες «αγοραίας» εργασίας ενώ το νοικοκυριό θα χρησιμοποιούσε το χρηματικό εισόδημα της γυναίκας για να αγοράσει οικιακά αγαθά και υπηρεσίες που έχουν παραχθεί στην αγορά (δηλαδή εμπορευματικά αγαθά σύμφωνα με τη μαρξιστική ορολογία). Οι θεωρητικοί των οικονομικών της εργασίας δεν ανέλυσαν την οικιακή πολιτική οικονομία ούτε ενδιαφέρθηκαν για την ιδεολογία των φύλων, ή τον έμφυλο τρόπο κοινωνικοποίησης των παιδιών. Την οικονομική επιστήμη, όπως αρέσκονται να διδάσκουν οι καθηγητές οικονομικών στους φοιτητές τους, απλώς ενδιαφέρει το αποτέλεσμα των αποφάσεων και όχι ο τρόπος λήψης τους. Το τελευταίο αποτελεί αντικείμενο ενασχόλησης της πολιτικής. Γι αυτή τη θεωρητική σύλληψη των αποφάσεων χρήσης του χρόνου των μελών του νοικοκυριού και του κόστους ευκαιρίας των εναλλακτικών χρήσεων του

χρόνου, απονεμήθηκε στον Gary Becker το Νόμπελ Οικονομικής Επιστήμης το 1993.

Ως προς το δεύτερο ερώτημα (γιατί οι γυναίκες αμείβονται χαμηλότερα) η οικονομική θεωρία απάντησε με μια άλλη κατασκευή τη θεωρία ανθρωπίνου κεφαλαίου. Ο κάθε εργαζόμενος αμείβεται αναλογικά με την παραγωγικότητά του και η παραγωγικότητα στην εργασία είναι αποτέλεσμα του ανθρωπίνου κεφαλαίου στο οποίο έχει επενδύσει ο εργαζόμενος δηλαδή στο άθροισμα των γνώσεων, δεξιοτήτων και ταλέντων το οποίο έχει συσσωρεύσει και το οποίο μπορεί να αξιοποιήσει εντασσόμενος προσοδοφόρα στην «αγοραία» απασχόληση. Οι γυναίκες επειδή ειδικεύονται στην παραγωγή οικιακών υπηρεσιών δεν έχουν επενδύσει σε ανθρώπινο κεφάλαιο που είναι απαραίτητο για την αγοραία εργασία. Είναι συνεπώς, λιγότερο παραγωγικές και αμείβονται χαμηλότερα από τους άνδρες οι οποίοι γνωρίζουν ότι θα απασχοληθούν στην αγορά εργασίας και φροντίζουν να συσσωρεύσουν γνώσεις και δεξιότητες που θα τους είναι χρήσιμες. Σε δυναμική ανάλυση η πιθανότητα αμειβόμενης απασχόλησης των γυναικών τις ωθεί σε μεγαλύτερη επένδυση στο ανθρώπινο κεφάλαιο, γεγονός που τις καθιστά ακόμα πιο απασχολήσιμες βάζοντας τις σε έναν ενάρετο κύκλο.

Παρά τις κριτικές που έχουν δεχθεί και οι δύο αυτές θεωρίες πρέπει να παραδεχθούμε ότι εξακολουθούν να αποτελούν την ορθοδοξία στην οικονομική της εργασίας διεθνώς. Πάντως, " Η συμπερίληψη του φύλου στην οικονομική ανάλυση έχει καταστεί πλέον αποδεκτή και κοινή πρακτική αν και το αποτέλεσμα αυτής της εξέλιξης είναι να τονίσει την ανομοιογένεια των μεθοδολογικών προσεγγίσεων" γράφουν το 1997 οι Jill Rubery και η Janneke Plantega στο εισαγωγικό τους κεφάλαιο του συλλογικού τόμου "Γυναίκες και Εργασία Έκθεση για την υπάρχουσα έρευνα στην Ευρωπαϊκή Ένωση". "Υπάρχει μια καθαρή διαίρεση" συνεχίζουν, "μεταξύ αυτών που φρονούν ότι η προσθήκη της διάσταση φύλου απαιτεί μια διαφορετική οπτική γωνία για την αγορά εργασίας και αυτών που προσπαθούν να εξηγήσουν το διαχωρισμό των φύλων εντός των γνωστών επιστημολογικών παραδειγμάτων". Η διαίρεση αυτή αν και παραμένει γίνεται με την πάροδο του χρόνου όλο και πιο αχνή.

Η έρευνα για το φύλο στην εργασία στην Ελλάδα.

Το περιοδικό *Σύγχρονα Θέματα*, στο τεύχος 40 του Δεκεμβρίου 1989 φιλοξένησε Αφιέρωμα στην Εργασία των Γυναικών που επιμελήθηκαν οι Ντίνα Βαΐου και Μαρία Στρατηγάκη και το οποίο απαρτιζόταν από 10 άρθρα. "Το αφιέρωμα αυτό αποτελεί μια πρώτη παρουσίαση του θέματος," γράφουν οι επιμελήτριες. Εννοείται της ελληνικής παραγωγής στο ελληνικό κοινό. "Αξίζει να υπενθυμίσουμε

συνεχίζουν, "ότι η ως τώρα έρευνα για την εργασία των γυναικών στην Ελλάδα δίνει έμφαση, σχεδόν αποκλειστικά, στον ένα από τους δύο κόσμους δηλαδή στην (αμειβόμενη) απασχόληση. Οι περισσότερες μελέτες και έρευνες εντάσσονται στην προβληματική της ισότητας και όχι στην προβληματική των σχέσεων εξουσίας ανάμεσα στα φύλα. Το γεγονός αυτό οφείλεται τόσο στις προτεραιότητες του γυναικείου κινήματος την περίοδο αυτή όσο και στην επιστημονική προέλευση των μελετητριών."

Είναι γεγονός ότι άλλα πιο επείγοντα ίσως ζητήματα απασχολούσαν τη δεκαετία του 1980 το γυναικείο κίνημα όπως η μεταρρύθμιση του οικογενειακού δικαίου, η αποποινικοποίηση των αμβλώσεων, η βία μέσα και έξω από την οικογένεια, η συνολική μεταρρύθμιση των νόμων προκειμένου να εναρμονιστούν εμπρόθεσμα με την επιταγή της ισότητας των φύλων που επέβαλε το Σύνταγμα του 1975. Το κίνημα έθεσε προτεραιότητες θεσμικού περιεχομένου, στο πλαίσιο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και με νομικές μεθόδους. Στο ζήτημα της εργασίας το γυναικείο κίνημα εστίασε στην άρση των θεσμικών φραγμών της εισόδου των γυναικών στην αγορά εργασίας και στα επαγγέλματα (ανισότητες στους διαγωνισμούς προσλήψεων, διαχωρισμό των επαγγελμάτων στις μικρές αγγελίες, στην ανισότητα των μισθών και στην παραμονή των γυναικών εργαζομένων στις χαμηλές θέσεις της ιεραρχίας), προτεραιότητες που είχαν ήδη τεθεί από ένα κομμάτι του φεμινιστικού κινήματος στο μεσοπόλεμο.

Όσο για την επιστημονική προέλευση των μελετητριών, για τις ερευνήτριες που εργαζόντουσαν στο επιστημονικό πεδίο της οικονομίας πιστεύω ότι όσα αναφέρθηκαν πιο πάνω σχετικά με την ανάπτυξη του κλάδου της οικονομικής της εργασίας είναι αρκετά εύγλωττα. Οι επιστημονικές φυλές των οικονομολόγων οικοδόμησαν ένα θεωρητικό και μεθοδολογικό κεκτημένο το οποίο ήταν και είναι αποτρεπτικό της οποιαδήποτε απόκλισης, από την ορθοδοξία. Στο άρθρο της "Τα προβλήματα και οι αντιφάσεις της επιστήμης των γυναικών" που δημοσιεύτηκε στο Αφιέρωμα 20 Χρόνια μετά του περιοδικού *Δίνη* το 1996 η Άννα Φραγκουδάκη γράφει: " Η επιστημονική ανάλυση απαιτεί ορισμένο χειρισμό. Χρειάζεται ύφος επιστημονικό, ύφος αποστασιοποιημένο και ψυχρό με παραθέματα, υποσημειώσεις και παραπομπές στη διεθνή βιβλιογραφία. Το επιστημονικό ύφος είναι απαραίτητο τόσο για την ίδια την ανάλυση όσο και για τη νομιμοποίηση του θέματος". Ακριβώς έτσι. Το επιστημονικό ύφος, θα πρόσθετα και η χρήση των καθιερωμένων μεθοδολογικών εργαλείων, είναι απαραίτητη τόσο για την ίδια την ανάλυση όσο και για τη νομιμοποίησή τους. Οι έρευνες που εκπονήθηκαν από οικονομολόγους, γυναίκες στην πλειοψηφία, τους -αλλά όχι μόνο- την πρώτη

μεταπολιτευτική περίοδο έως το 1990 περίπου, για το φύλο και την εργασία δεν είναι πολλές αλλά πάντως τηρούν την συνθήκη της επιστημονικότητας:

- Η έρευνα για τη διερεύνηση της συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό με οικονομετρική επεξεργασία των στοιχείων των απογραφών πληθυσμού 1961 και 1971 που υπέβαλλα ως διδακτορική διατριβή το 1982 και που δημοσιεύτηκε επεξεργασμένο σε άρθρο το 1989 στην *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*.

- Η εργασία της Αθηνάς Κώττη και αυτή για τη συμμετοχή των γυναικών και τη διαφοροποίηση της ανάλογα με την αναπτυξιακή φάση της οικονομίας, που δημοσιεύτηκε το 1990, και η οικονομετρική διερεύνηση της ίδιας για τις μισθολογικές διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών που δημοσιεύτηκε το 1984, και οι δύο σε ξένα οικονομικά περιοδικά.

- Η έρευνα της Τζένης Καβουνίδη σχετικά με την οικογένεια και τις παραγωγικές σχέσεις σε 65 νοικοκυριά εργατών και βιοτεχνών της Αθήνας η οποία υπεβλήθη ως διδακτορική διατριβή το 1985 και η οποία εξέτασε τους τρόπους που οι γυναίκες λαμβάνουν τις αποφάσεις τους σχετικά με την προσφορά ή μη αγοραίας εργασίας, υπεισέρχεται στην «τυφλή» για τα οικονομικά περιοχή του τρόπου λήψης των αποφάσεων στα νοικοκυριά και είναι, ως προς τη μεθοδολογία, πιο κοντά στην κοινωνιολογία παρά στα οικονομικά.

Τέλος, δημοσιεύτηκαν σε οικονομικά περιοδικά έρευνα του Κώστα Κανελλόπουλου ερευνητή του ΚΕΠΕ σχετικά με τη διαφορά μισθών ανδρών γυναικών (1982), του Ζ. Τζανάτου για το ίδιο θέμα το 1983 και του Γ. Ψαχαρόπουλου (1983) σχετικά με την τεκμηρίωση των διακρίσεων κατά φύλο στην ελληνική αγορά εργασίας.

Την πρώτη αυτή περίοδο αναγιγνωσκονται σε συνέδρια ή δημοσιεύονται σε ειδικευμένα ή μη περιοδικά θεωρητικές επεξεργασίες σχετικά με θέματα όπως οι οικονομικές προσεγγίσεις των διακρίσεων λόγω φύλου (Ελένη Παυλίδου στα *Σύγχρονα Θέματα* του 1989 και η δική μου για τη μέτρηση και την αποτίμηση της ολικής εργασίας των γυναικών (στο ίδιο).

Την ίδια περίοδο, δηλαδή έως το 1990, κάνουν την εμφάνισή τους εκθέσεις που εκπονούνται για λογαριασμό της Ευρωπαϊκής Επιτροπής όπως π.χ. του Δικτύου για τη θέση των γυναικών στην αγορά εργασίας με συντάκτη το Μάκη Καβουριάρη. Οι εκθέσεις αυτές πολλαπλασιάζονται την περίοδο μετά το 1990.

Την επόμενη περίοδο, δηλαδή από το 1991 έως τώρα, η έρευνα για τους προσδιοριστικούς παράγοντες της συμμετοχής των γυναικών δεν συνεχίζεται καθώς θεωρείται ότι το θέμα έχει καταστεί επαρκώς επεξεργασμένο, και

περνάει πλέον στις εκθέσεις (Καβουριάρης, Καραμεσίνη, Συμεωνίδου, 1995). Συνεχίζονται, όμως, οι έρευνες σχετικά με την ανισότητα των αμοιβών από τους ίδιους περίπου συγγραφείς (Κ. Κανελλόπουλο και Ζ. Τζάνατο) ενώ προστίθεται και η Μαρία Καραμεσίνη η οποία και αναλαμβάνει την εκπροσώπηση της Ελλάδος στο Δίκτυο των Εμπειρογνομώνων για τη θέση των γυναικών στην αγορά εργασίας. Η έρευνα διευρύνεται θεματολογικά για να περιλάβει εργασίες σχετικά με την απασχόληση των γυναικών σε συγκεκριμένους κλάδους οικονομικής δραστηριότητας (Κασιμάτη, Θανοπούλου και Τσάρτας - 1995) ως Έκθεση για τη Μονάδα Ίσων Ευκαιριών της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, την αδυναμία των γυναικών να ανέλθουν στην επαγγελματική ιεραρχία (Κώττη, 1996 σε ξένο περιοδικό Μανατζμεντ) την έρευνα σε πρωτογενές υλικό μεγάλης ελληνικής τράπεζας σχετικά με το ρόλο του φύλου στη δόμηση των εσωτερικών αγορών εργασίας σε περίοδο τεχνολογικής αλλαγής και αναδιοργάνωσης που δημοσίευσα το 1998 ως βιβλίο με τίτλο «Η Δόμηση των Εσωτερικών Αγορών Εργασίας. Φύλο, Τεχνολογία, Ανταγωνισμός». Από το ίδιο υλικό αλλά με διαφορετική προσέγγιση, η Μ. Στρατηγάκη εξέδωσε βιβλίο με τίτλο "Φύλο, Εργασία, Τεχνολογία" το 1996. Εμφανίζονται επίσης δημοσιεύσεις που αποτελούν θεωρητική επεξεργασία δευτερογενών πηγών σχετικά με την εμφάνιση άτυπων μορφών απασχόλησης και της παρουσίας των γυναικών σ' αυτές. (Λυμπεράκη και Μουρίκη - 1996) Οι έρευνες που εκπονούνται αυτήν την περίοδο είναι οι περισσότερες συλλογικές και συνήθως χρηματοδοτούνται είτε από ελληνικούς φορείς (ΕΚΚΕ, Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας και τελευταί το ΚΕΘΙ) είτε, απ' ευθείας από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, ενώ κάποια θέματα τα προσεγγίζουν και επιστημόνισες και επιστήμονες από άλλα επιστημονικά πεδία (π.χ. τις άτυπες μορφές εργασίας, οι Βαΐου και Στρατηγάκη, Χατζημιχάλης, Καραμεσίνη, κ.ά.) Βασικό χαρακτηριστικό της ερευνητικής παραγωγής και των δύο περιόδων είναι η ανάδειξη της διαφοράς των γυναικών ως δρώντων στην αγορά εργασίας με μια διεύρυνση της θεματολογίας τη δεύτερη περίοδο.

Με την πρόοδο του χρόνου η πλέον εμφανής αλλά και ουσιώδης αλλαγή είναι το γεγονός ότι η **διάσταση του φύλου** εντάσσεται όλο και πιο συχνά σε mainstream έρευνες στα οικονομικά της εργασίας. Έχουν περάσει οι εποχές της μοναχικής ερευνήτριας (παραμένουν οι υποψήφιοις διδακτόρισες αλλά σε πολύ μικρούς αριθμούς). Η έμφαση που θέτει η Ευρωπαϊκή Επιτροπή στη λήψη μέτρων για την προώθηση της συμμετοχής των γυναικών επιβάλλει τόσο τη συλλογή περισσότερων στατιστικών στοιχείων όσο και την αξιολόγηση των αποτελεσμάτων της πολιτικής. Μετά το Συμβούλιο της Λισσαβόνας (2000) οι στόχοι για την αύξηση της συμμετοχής στην απασχόληση στο 70% τουλάχιστον για το

σύνολο του πληθυσμού και στο 60% για τις γυναίκες επιβάλλει την εκπόνηση και εφαρμογή ετήσιων εθνικών Σχεδίων Δράσης για την Απασχόληση. Αλλά και άλλες δράσεις εναντίον του αποκλεισμού και της ενίσχυσης της κοινωνικής συνοχής δίνουν το ερέθισμα για τη ένταξη της διάστασης φύλου στις πολιτικές. Είναι η εποχή των μεγάλων ευρωπαϊκών προγραμμάτων, με συμμετοχή από περισσότερες χώρες μέλη, τα οποία, όμως, δεν έχουν πάντα αποτελέσματα για τη βασική έρευνα. Η ελληνική ερευνητική παραγωγή για το φύλο στα οικονομικά της εργασίας ήταν πιο κοντά στα τεκταινόμενα διεθνώς την πρώτη περίοδο των ισχνών έως ανύπαρκτων χρηματοδοτήσεων της έρευνας με το διάλογο έρευνας και θεωρίας περισσότερο ζωντανό απ' ότι είναι σήμερα, ενώ οι αβαρίες που γίνονταν για να αντιμετωπίσουν την έλλειψη στατιστικών στοιχείων εξακολουθούν να υφίστανται. Παρά την άνθηση των σπουδών φύλου στα ελληνικά πανεπιστήμια τα τελευταία χρόνια, η ερευνητική παραγωγή δεν μπορεί να υποστηρίξει με επάρκεια τη διδασκαλία για τα ελληνικά πράγματα παρά μόνο σε ένα επίπεδο περιγραφής και ταξινόμησης. Το κυριότερο, η όποια επικοινωνία μεταξύ των επιστημονικών κλάδων εμφανίστηκε στην πρώτη περίοδο με τα ερεθίσματα ενός ζωντανού (αν και έντονα στρεβλού) γυναικείου κινήματος έχει σχεδόν εξαφανιστεί σήμερα ακόμα και στο κατεξοχήν διεπιστημονικό αντικείμενο της εργασίας.

Τολμά να ελπίζει κανείς ότι με τη λειτουργία των προγραμμάτων φύλου στις προπτυχιακές και μεταπτυχιακές σπουδές- την πρώτη ενδιαφέρουσα εκδήλωση των οποίων παρακολουθούμε σήμερα- θα σφυρηλατηθούν νέες γέφυρες επικοινωνίας ώστε να γίνει πράγματι το φύλο κοινός τόπος των κοινωνικών επιστημών;